

ВАРІАНТНІСТЬ МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ ІМЕННИКА В ПРЕСКРИПЦІЯХ І МОВНІЙ ПРАКТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано варіантні форми іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування родових та відмінкових варіантів, узагальнено основні напрями морфологічних змін.

Ключові слова: мовна норма, варіантність, прескриптивна норма, мова періодичних видань.

Морфологічна система української мови другої половини ХХ ст. була упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій функціонували варіантні форми. Мовна практика була позбавлена діалектної різноманітності, що було характерним для попередніх десятиліть, і демонструвала тенденцію до зближення з російською мовою. Дескриптивна норма майже в усьому збігалася з прескриптивними настановами.

У граматиках української мови ХХ ст. спостерігаємо конкретизацію самого поняття «іменник», пор.: «Іменником називається частина мови, що означає назву предмета»¹, «Іменниками називаються слова, які виражають предметність, тобто означають предмети або зображають будь-які явища як предмети, і характеризуються певними граматичними ознаками, що оформляють цю предметність»². Точніший зміст мали такі визначення: «Іменник — частина мови, що позначає предмет чи інше явище, яке сприймається як предмет, і виражає це узагальнено-категоріальне значення за допомогою морфологічних категорій роду, числа і відмінка»³, «Семантичне ядро [іменника] утворюють слова, які позначають те, про що мислимо як дещо окреме, виділене в певних просторових межах, тобто як про “справжній” предмет. Таке розуміння означає, що в основу виокремлення іменника покладено ономазіологічну категорію предметності»⁴. За цими виданнями можна простежити не лише формування поняттєвої бази, а й динаміку морфологічних норм.

Показовою і однією з визначальних граматичних ознак іменника є *категорія роду*. Теоретичні узагальнення лінгводидактичних текстів ґрунтуються на традиції слововживання і залежать від рівня вивчення проблеми.

Категорію роду іменника сучасної української літературної мови було систематизовано й проаналізовано ще граматиками першої третини ХХ ст. У другій половині ХХ ст. через перерваність мовознавчих досліджень граматичну будову української мови було ще недостатньо досліджено. Це й зумовлювало виділення

¹ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського.— К., 1951.— С. 296 (далі — Курс).

² Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1969.— С. 32 (далі — СУЛМ).

³ Украинская грамматика / За ред. В. М. Русановского.— К., 1986.— С. 40 (далі — УГ).

⁴ Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 47 (далі — ТМ).

за формальними ознаками називного відмінка однини і системою відмінкових закінчень лише трьох родів: *чоловічого, жіночого і середнього*⁵. Проте було наголошено, що при визначенні роду в словах типу *сирота, п'яниця, нехлюя* «особливої ролі набуває змістовий бік». Зазначено також, що «на сучасному етапі (50-ті роки ХХ ст.) граматичний рід виявляється як чисто абстрактна граматична категорія, і зв'язок його з семантикою іменника, в якому він виступає, взагалі слабо простежуваний тепер у мові»⁶.

Урахування семантико-граматичних ознак при визначенні роду іменника стимулювало виокремлення іменників *подвійного роду*. СУЛМ фіксує «велику групу слів (з посиланням на словники і тексти художньої літератури), які можуть виступати як іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним звуком основи і як іменники жіночого роду з закінченням *-а* в називному відмінку однини»⁷. Серед наведених пар іменників подвійного роду є варіанти, що 1) вийшли з ужитку, 2) перейшли на периферію лексичної системи, 3) розподіbiliся, 4) функціонують як паралельні форми і сьогодні.

1. Серед варіантів, один з яких на сучасному етапі не функціонує, зник як надлишковий, СУЛМ рекомендувала такі іменники подвійного роду: *барліг — барлога, продаж — продажа, відбиток — відбитка, ковил — ковила, недоук — недоука, бідак — бідака, бідолах — бідолаха, листонош — листоноша, гандж — ганджа, завіс — завіса*. Утвердження наведеної норми простежуємо на матеріалі художньої літератури: «Цвіте *ковил*, дзвенять, переливаються невидимі жайворонки» (О. Гончар), «*Суха ковила* ще стояла міцно» (Ю. Яновський), «Хто служив в кінноті, той хоч з *ганджем* конячину привів» (М. Рудь), «Це вже була чи не найбільша *ганджа* для подільської нареченої» (М. Стельмах).

У час опублікування СУЛМ, очевидно, уже накреслилися тенденції до зникання однієї з форм, оскільки СУМ фіксує або не всі зазначені пари слів, або подає їх з відповідними ремарками. До нього ввійшли форми *барліг, листоноша, завіса, недоук, гандж, продаж, відбиток* (*відбитка* зафіксоване з позначкою «рідковживане»), *ковила* (*ковил* — з ремаркою «діалектне»), словформи *бідолах — бідолаха* подано з ремарками «розмовне» і «рідковживане» відповідно.

Велику роль в утвердженні морфологічної норми відіграли провідні мовознавці — укладачі словників, які в своєму виборі орієнтувалися часто на мовне чуття. Так через доволі короткий проміжок часу після виходу у світ СУМ окремі форми іменників: *ковил, бідолах, відбитка* вже не потрапили до реєстру Орфографічного словника⁸, хоч ще деякий час функціонували на периферії мовного вжитку. Відбувалося певне хитання мовних норм, зокрема граматичних, що й пояснює також їх невідповідність у словниковій і дидактичній літературі. «Українська грамати́ка» серед інших іменників подвійного роду називає ще форми *ковил* і *ковила*⁹, хоч тенденція до зникання першої була відчутна, що засвідчують і сучасні лексикографічні праці¹⁰. Усі названі морфологічні варіанти є іменниками давнього походження. У СУЛМ зазначено, що «певну роль тут відіграла, з одного боку, тенденція до утворення віддієслівних іменників чоловічого роду на приголосний звук і, з другого, — аналогія до поширених на одному з етапів історичного розвитку української мови утворень жіночого роду на *-а*»¹¹.

⁵ Курс... — С. 30.

⁶ Там же. — С. 309.

⁷ СУЛМ. — С. 57.

⁸ Орфографічний словник української мови. — К., 1975. — 864 с. (далі — ОС I).

⁹ УГ. — С. 52.

¹⁰ Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. — К., 1994. — 864 с. (далі — ОС II); Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Скляренка. — К., 2009. — 1012 с. (далі — УОС).

¹¹ СУЛМ. — С. 58.

Більшість іменників подвійного роду були утвореннями пізнішого часу. Їх було запозичено з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов. Окремі варіантні форми також вийшли з ужитку, наприклад: *браслет* — *браслета*, *кадр* — *кадра*, *нікотин* — *нікотина*, *манер* — *манера*, *монарх* — *монарха*, *парасоль* — *парасоля*, *плацкарт* — *плацкарта*, *туфель* — *туфля*, *цитат* — *цита-та*. Вони були поширеними в художній літературі XIX ст.: «*Браслет золотий на руці...*» (С. Васильченко), «Краще зробити з неї сережки або *браслету* на руки» (Панас Мирний). Варіантні форми *браслета*, *манер*, *монарха*, *плацкарт*, *туфля*, *цитат* проіснували в мові досить короткий проміжок часу. Не фіксують їх ні наступні видання граматики, ні лексикографічні видання¹².

Варіантні форми жіночого роду запозичених іменників, які не закріпилися у вжитку, зрідка функціонували у мові періодичних видань 30–40-х років, наприклад: «Замість панцизняної звички п'яничення та муринського налогу курення — святкуємо всі без алкоголю та *нікотини*, в ім'я добра і росту радянського народу!» (ДП¹³, 7.01. 1941), «*Грипа, простуда?* Добра рада в часі епідемії грипи: бережіться зараження й недуги» (БП, 7.01. 1941), «Не можна забути *кадру*, де знято зустріч Микити Сергійовича Хрущова з мешканцями визволеного Києва» (МУ, 30.05.1945).

Іменник *меблі*, який у сучасній літературній мові має форму множини, переважно вживався в жіночому роді, наприклад: «У 1938 році артіль почала виробляти *меблю* за новими художніми зразками» (БП, 26.01.1940).

2. У СУЛІМ було рекомендовано до вживання також форми подвійного роду, одна з яких через певний проміжок часу відійшла на периферію мовного вжитку, функціонує переважно в художньому стилі літературної мови і виконує стилістичне навантаження, наприклад: *бідолаха* — *бідолах*, *птаха* — *птаха*. У СУМ форми *бідолах*, *птаха* подано з ремаркою «розмовне»: «З гілки *птаха* спурхнув» (П. Тичина), «Піймаємо ту *птаху* в садку» (І. Нечуй-Левицький)¹⁴. Помічено також зниження і збільшення активності окремих стилістичних варіантів. Форма *бідолах* вийшла з ужитку і зникла з реєстру словників ОС І, ОС ІІ, УОС, а форма *птаха* — відсутня в ОС І, зафіксована в ОС ІІ і в УОС.

Тенденцію стилістичного розподібнення варіантів іменників подвійного роду було окреслено вже в СУЛІМ. Зокрема, зазначено, що частина іменників жіночого або чоловічого роду становить норму літературної мови (*зблуда*, *нездара*, *нероба*, *олія*, *дума*, *осуд*, *артист*, *парад*, *поет* тощо), тоді як відповідні утворення: *зблуд*, *нездар*, *нероб*, *олій*, *дум*, *артиста*, *парада*, *поета* є раритетними, архаїчними або діалектними¹⁵. На сучасному етапі вони вийшли з ужитку. Сучасні лексикографічні джерела їх не фіксують.

Деякі порівняно недавні іменникові варіанти, що чітко не розмежовані й подані як варіанти в СУЛІМ, набули стилістичного забарвлення, відійшли на периферію мовного вжитку: *візит* (нейтральне слово) — *візита* (в СУМ супроводжується позначкою «рідковживане»), *метод* (закріпилося в мовному вжитку) — *метода* (СУМ фіксує з позначками «книжне», «застаріле»), *манера* (нейтральне слово, наявне в усіх сучасних словниках¹⁶) — *манер* (СУМ подає з позначкою «рідковживане»). Обидві форми активно вживалися і в художній літературі і в публіцистичному стилі до другої половини ХХ ст.: «У кожного може бути свій *метод*» (О. Донченко), «Я знайшов собі добру *методу*» (В. Самійленко), «Слабо пов'язується *учоба* з практичними завданнями і *методом* роботи» (А, 23.12.1943).

¹² Див.: ОС І, ОС ІІ, СУМ, УОС.

¹³ Список скорочень назв періодичних видань див. у кінці статті.

¹⁴ СУЛІМ. — С. 57.

¹⁵ Там же. — С. 58.

¹⁶ Див.: СУМ, ОС І, ОС ІІ, УОС.

3. Зафіксовані в СУЛІМ як варіантні форми іменників подвійного роду *закут* — *закута*, *жар* — *жара* розподіbiliся і називають відмінні явища чи предмети. СУМ засвідчує вживання слова *жар* у значеннях «розжарене вугілля, що горить без полум'я» і «сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного»¹⁷. *Жара* — це «гаряча літня спека»¹⁸.

Диференціації зазнали також морфологічні варіанти *закут* — *закута*. Це слова, що перебувають на периферії мовного вжитку (СУМ фіксує їх з ремарками «розмовне» і «діалектне» відповідно¹⁹), виконують стилістичні функції і мають різне значення: *закут* — це «віддалений або малопомітний куток у приміщенні»²⁰, *закута* — діалектна назва «хліва, хлівця»²¹. Про неусталеність слів *закут* — *закута* в мові свідчить різна фіксація в словниках. У СУМ наявні обидва слова із зазначеними ремарками, ОС І, ОС ІІ подають лише *закут*, в УОС є обидва слова, *закута* з частковим тлумаченням: «для овець».

4. Деякі з названих у СУЛІМ варіантних форм іменників подвійного роду функціонують як рівноцінні форми і в сучасній українській літературній мові, наприклад: *виплат* — *вплата*, *вбивець* — *вбивця*, *осуд* — *осуда*, *сусід* — *сусіда*²². Проте сучасна мовна практика виразно відбиває тенденцію до вживання однієї з них. Частовживаними є *вплата*, *вбивця*, *осуд*, *сусід*, інші варіантні форми дедалі виразніше розподібноються щодо стилістичного забарвлення.

Як нейтральні, дублетні форми вживаються іменники *зал* — *зала*, *клавіш* — *клавіша* та ін.²³ Ці іменники були, очевидно, запозичені через посередництво і польської, і російської мов. У цих мовах слово засвоювалося щодо граматичного роду по-різному. Іноді хитання роду в іменниках іншомовного походження відбивають стан неунормованості, подвійності в самому мовному джерелі²⁴.

Варіантність зберігали деякі відмінкові форми іменників. У родовому відмінку множини іменники І відміни традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць*, *подій*, *праць*, *статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на -ів: *тисячів*, *статтів*, *верствів*, наприклад: «У газетах розміщено чимало *статтів* про те, що бригада по ремонту сільськогосподарського інвентаря бере зобов'язання до 10 січня на відмінно відремонтувати увесь інвентар в колгоспі, самовіддано працювати на всіх ділянках робіт по підготовці до весни» (КП, 3.01.1950).

Зазначимо, що, незважаючи на усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: «Не написано ще багато *статтів* і розвідок, не досягнуто ще чимало таємниць природи» (ЧК, 14.09.2011).

Неунормованими були закінчення в родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення -а, -у: *акта* — *акту*, *романа* — *роману*, *футбола* — *футболу*, *інститута* — *інституту*, *світа* — *світу*, *закона* — *закону*, *союза* — *союзу*, *факультета* — *факультету*, *добробута* — *добробуту*, наприклад: «Сільрада разом з уповноваженими РПК та партосередком заспокоїлися на тому, що «ми з куркулями вже покінчили, склали *акта* на передання справи до суду»» (БП, 18.09.1942), «Радше спокійний і ясний стиль *роману*, що свідчить про зростаючу майстерність молодого письменника» (ЛГ, 31.03.1949), «Автори *рома-*

¹⁷ СУМ.— 1971.— Т. 2.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див.: СУМ.— Т. 2.

²⁰ Там же.

²¹ СУМ.— 1980.— Т. 11.

²² Див.: СУМ.

²³ Див.: СУЛІМ; СУМ.— 1970.— Т. 1; 1975.— Т. 6.

²⁴ СУЛІМ.— С. 58.

на показали роль партії, силу стратегії й тактики Радянської Армії в боротьбі з фашизмом, боротьбі, яка увінчалася безприкладною в історії перемогою» (ЛГ, 27.04.1950), «Горік використовували механізми на обробітку буряка не задовільно» (БПВ, 21.03.1932), «Треба в найкоротший строк прошарувати, прорвати та перевірити посіви буряку» (БП, 21.03.1932), «На першість СРСР з футболу відбулося чотири матчі» (МУ, 17.04.1949), «Тут регулярно проходять заняття з легкої атлетики, гімнастики, плавання, важкої атлетики, футболу, волейбола, велосипедного спорту» (РВ, 17.07.1955), «Грудящі Одеської області активно допомагають шахтарям Донбасу відроджувати всесоюзну кочегарку» (СХ, 8.09.1944), «У відродженні Донбаса приймає участь вся наша країна» (СХ, 23.09.1944).

У 30–50-х роках ХХ ст. у давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни вже традиційно переважали закінчення *-ові*, *-еві*. Вони були регулярними в назвах істот, напр.: «Товаришеві Сталіну — продовжувачеві безсмертної справи Леніна» (ЛГ, 21.12.1949), «Видатному вченому нашої країни Євгенові Оскаровичу Патону минуло 80 років» (КП, 25.03.1950), «Наперекір цим “могутнім силам”, які на кожному кроці мстять чесному письменникові-патріотові, садовлячи його в тюрму, обливаючи потоками наклепів, — Фаст перед цілим світом викриває величезний злочин, що повернув у рабство кілька мільйонів людей» (ЛГ, 13.01.1949).

Звичними закінчення *-ові*, *-еві* були і в назвах неістот: «Вчора, напередодні нового року, в Чернівцях був даний урочистий старт обласному зіркового лижному походу, присвяченому виборам до Верховних рад СРСР та УРСР» (КБ, 1.01.1941), «31 грудня відбувся мітинг, присвячений пускові першої дільниці четвертої черги метрополітену — Курський вокзал — Кримський майдан» (КБ, 1.01.1950), «Ми світові мир збережемо» (КП, 19.03.1950), «Наше завдання — знайти можливість виготовити в кожному колгоспові стінну газету» (РО, 5.04.1950), «Керуючись геніальним вченням марксизму-ленінізму, радянські вчені руйнують все, що віджило в науці, що стоїть на перешкоді буйному розквітові нашого щасливого життя» (РО, 10.03.1950), «Тільки тоді Німеччина буде знову рівноправною в союзі народів, коли вона допоможе мирові в його перемозі» (ЗП, 6.02.1953). Форми на *-у/-ю* мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку.

Закінчення *-ові*, *-еві* (*-ови*, *-еви*) часто вживалися і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: «На заводі досі немає ні групових, ні індивідуальних агітаторів. Партколектив цього питання навіть не ставив і не розв'язав, хоча в кожному цехові можливість виділити по два-три агітатори» (БП, 10.08.1932), «Органічно зв'язана з визвольною боротьбою російського і українського народів, з передовою російською літературою творчість Марка Вовчка відіграла значну роль у розвитку української літератури, сприяла її зміцненню, збагаченню» (ЛГ, 5.01.1950).

Мова преси 30–50-х років ХХ ст. засвідчує варіантні форми іменників середнього роду другої відміни множини в родовому відмінку — між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням *-ів*: *титань* — *титанів*, *десятиліть* — *десятиліттів*, *знань* — *знаннів*, *звань* — *званнів*, *плать* — *платтів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду, наприклад: «Забезпечити суворе додержання встановленого порядку надання наукових звань (асистент, доцент, професор), не за обійманою посадою, а за справжньою кваліфікацією, що їй визначається науковими працями» (БП, 23.09.1942), «В умовах радянської дійсності вчені мають можливість для присудження багатьох наукових звань» (ДП, 17.04.1951), «Патріотичний почин Лідії Корабельникової про комплексну економію сировини і матеріалів глибоко схвилював бригадира бригади по виготовленню платтів Ніжинської швейної фабрики

А. Пархоменко» (ДП, 9.05. 1953), «Відчутно збільшилася кількість фабрик для виготовлення жіночих *плать*» (БП, 12.06. 1952).

З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення *-ів/-їв* мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на *-е, -я*: *відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення властиве всім іменникам середнього роду на *-е, -о, -я*: *базань, питань, серць і сердець*.

Іменники іншомовного походження, як правило, не відмінювалися. Лексема *пальто* зрідка мала відмінкові закінчення, наприклад: «Гудзики на старому *пальто* ледь трималися, було холодно, а робітники з не меншим завзяттям працювали над виконанням норми» (БП, 4.09.1941), «*Пальт* тоді не було, одягали хто, що міг» (ЗП, 9.04. 1941).

У родовому відмінку множини іменників III відміни жіночого роду як варіанти вживалися закінчення *-ей, -ів*, наприклад: «В дні *гастролей* ми не забували про допомогу гурткам художньої самодіяльності, про масово-політичну роботу в колективі театру» (ДП, 27.04.1955), «На заводах робітники виготовляють більше тисячі *деталів* до танків за добу і перемога буде за нами» (БП, 21.09. 1942).

Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд з правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на *-ів* підтримується живомовними діалектними особливостями та впливом іменників чоловічого роду.

Звертання, як правило, мали форму кличного відмінка, але зрідка їх заступав називний відмінок: «Роботяці й теперішні помічники коваля. Але вони вже з бородами, та й вам, *Костянтин Васильовичу*, вже пора передавати свою мудрість молоді» (БП, 7. 09. 1952), «З тобою ми, *партіє*, навіки!» (ЛГ, 25.01.1949), «Прийміть мій привіт і подяку Червоної Армії, *Феропонт Петрович*, за Ваше піклування про повітряні сили Червоної Армії» (ІПІ, 26.05.1944).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Варіантні морфологічні форми або були стилістично обґрунтованими, підтримувалися живомовною діалектною стихією, або були наслідком відчутного впливу російської мови. Незважаючи на екстралінгвальні чинники, мовна практика зберігала визначальні риси української мови, закріплені в граматиках попередніх десятиліть.

Скорочення назв періодичних видань:

А — Авангард (Київ); БЗ — Більшовицька зміна (Київ); БП — Більшовицька правда (Вінниця); ДП — Деснянська правда (Чернігів); ЗП — Закарпатська правда (Ужгород); КБ — Комсомолец Буковини (Чернівці); КП — Комуніст Полтавщини (Полтава); ЛГ — Літературна газета (Київ); МП — Молодий пролетар (Київ); МУ — Молодь України (Київ); ПП — Південна правда (Миколаїв); РВ — Радянська Волинь (Луцьк); РО — Радянська освіта (Харків); СХ — Соціалістична Харківщина (Харків); ЧК — Черкаський край (Черкаси).

T. A. KOTS

VARIABILITY OF MORPHOLOGICAL FORMS OF NOUNS IN PRESCRIPTIONS AND LANGUAGE PRACTICE OF THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

In the article the variant form of the noun in the language and practice preskryptsiya second half of the twentieth century due to trends in literary norms. Particular attention is paid to the generic and functioning of case options, summarizes the main directions of morphological changes.

Keywords: language norm, variance, prescriptive norm, language periodicals.